
УДК 316.3: 323.15

Радей А. С.

Кандидат філософських наук

УЯВНІ СПІЛЬНОТИ В КОНЦЕПЦІЯХ Б. АНДЕРСОНА ТА Е. ХОБСБАУМА

Здійснено аналіз класичних праць з питання націєтворення Б. Андерсона та Е. Хобсбаума. Уточнено смислові відмінності понять «нація» і «етнос», запропоновано авторське розуміння категорії «нація».

Ключові слова: нація, етнос, примордіалізм, конструктивізм, держава.

Феномен виникнення й існування націй є об'єктом наукової цікавості багатьох сучасних істориків, філософів, політологів. Втім, незважаючи на велику кількість ґрунтовних теоретичних і емпіричних досліджень, тема залишається вкрай політизованою і, відтак, дискусійною. Починаючи від різного визначення нації, яке іноді співпадає з дефініцією етносу, до питання первинності нації й держави.

Так, зокрема, енциклопедичний словник тлумачить етнос як «історично з'явившийся вид стійкого соціального угруповання людей, представленого племенем, народністю, нацією». [4, с. 1574] А націю, в свою чергу, як «історичну спільноту людей, яка складається в процесі формування спільності їх територіальних, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури й характеру». [4, с. 879] Незавершеність і змістовна неповнота наведених дефініцій долається за умови конкретизації, деталізації ознак, іманентних цим явищам. Л. М. Гумільов, отожднюючи етнос і народ, зазначає, що така спільнота об'єднується спільним стереотипом поведінки, детермінованим певним зв'язком з ландшафтом, тобто географічним середовищем розвитку етносу. Такий стереотип—національний характер—в свою чергу, визначає релігію, політичний і економічний устрій.

Визначення нації видається більш ґрунтовним, коли підкреслюється історичний період її виникнення. Розуміння нації, як суспільно-економічної, культурно-політичної й духовної спільноти саме

індустріальної доби, окреслює часовий проміжок її формування. При цьому, в поясненні формування етносу, як такого, часові рамки відсутні. Тобто, етнос є природним буттям спільноти, що перебуває за межами часу, а нація — це буття соціальної спільноти на певному етапі розвитку виробничих відносин.

Слід зауважити, що єдиної канонічної теорії, що запропонувала б відповіді на всі порушені питання, не існує.

І тут ми підходимо до двох протилежних концепцій, що з різних позицій трактують історичні причини й алгоритми виникнення етносів і націй — примордіалізму й конструктивізму. Це методологічні підходи, що розглядають досліджувану спільноту або як певинне й незмінне об'єднання людей, що споконвічно перебуває на певній території і має спільні кровно-родинні, культурні, мовні ознаки (примордіалізм); або як штучно створений конструкт, результат цілеспрямованого впливу інтелектуальних і владних еліт на суспільство (конструктивізм).

Примордіалізм (від лат. *Primordial* — споконвічний, первинний) розглядає етнічність як об'єктивну даність, те, з чим людина народжується і чого не може свідомо обирати, як расу чи стать. Конструктивістська концепція ж трактує націю як «...результат творчої діяльності різних соціальних агентів — держави і інших типів влади, церкви, політичних, наукових і культурних еліт, що через систему освіти, засоби масової інформації формують уявлення про національність як приналежність окремого індивіда до певної уявної спільноти» [3, с. 93–94]. За такого розуміння нації вона розглядається як процес продукування і поширення національних особливостей і традицій. А людина набуває національної ідентичності в процесі соціалізації, не успадковує її від народження, а вчиться їй як мові чи письму.

Конструктивізм виник пізніше примордіалізму і тому розвивався в постійній суперечці з ним. Питання щодо наукової істинності зазначених методів залишається відкритим. На думку російських дослідників А. Г. Здравомислова та А. А. Цуциєва «...функціональний примордіалізм неодноразово помилявся — і в передбаченні того, що модернізація призведе до послаблення етнічних спорідненностей, і потім, коли стало більш природним стверджувати, що модернізація веде до їх відродження. Примордіалізм ефективно пояснює те, що вже відбулось.

Інноваційний елемент, здатний до радикальної біфуркації соціальних процесів, завжди криється в живих інтерпретативних процесах, які щойно розгортаються. Дослідження самих інтерпретативних процесів відрізняє конструктивістський підхід. Конструктивізм не пояснює, а

типізує — демонструє різноманіття можливих стратегій, що практикуються соціальними акторами, і залишає їм більший ступінь свободи, ніж примордіалістські пояснення. Очевидно, що ніяка примордіалістська концепція не може розраховувати на евристичну міць, ігноруючи необхідність відстежувати, яким же чином «споконвічне» проявляється в практиках соціальних агентів, в їх стратегіях поведінки» [2, с. 30].

Задля дотримання наукової коректності слід зазначити, що, окрім наведених концепцій, існують й інші. Це, насамперед, комунікативна теорія нації К. Дойча, етатистська Є. Гідденса, різноманітні модерністські концепції, тощо. Втім, аналіз їх не є предметом дослідження цієї статті. До того ж, на думку автора, всі вони, в кінцевому рахунку, зводяться або до примордіалізму або до конструктивізму, і це можна довести.

Провідними теоретиками конструктивізму в питанні виникнення націй є сучасні англійські соціологи й історики Бенедикт Андерсон та Ерік Хобсбаум. Вивчення їхніх праць — «Уявні спільноти» та «Нації і націоналізм після 1780 року» відповідно, залишає враження, що це дві частини однієї книги, хоча б і за різним авторством. Таке відчуття виникає тому, що обидва вчені мають єдину позицію щодо виникнення націй, націоналізму, і розуміння держави як націєстворюючого чинника. Але, в той же час, їхні праці не повторюють, а чудово доповнюють одна одну і в сукупності репрезентують завершену конструктивістську теорію походження націй.

Б. Андерсон визначає націю як «уявну політичну спільноту, що уявляється як щось неминуче обмежене, але, в той же час і суверенне» [1]. Хобсбаум в дослідженні цього поняття виходить з агностицизму, тобто заперечує будь-яке апіорне розуміння нації і пропонує вважати за таку будь-яку людську спільноту, що сама себе з нею ідентифікує. Але пропонує три критерії, яким нація має відповідати: перший — історичний зв'язок народу з сучасною державою, чи з державою, що тривалий час існувала в минулому; другий — існування давньої і стійкої культурної еліти, що володіє писемною національною мовою; третій — здатність до завоювань.

І Хобсбаум, і Андерсон використовували в своїх дослідженнях велику кількість фактичного матеріалу, а саме історичних і політичних подій, що сприяли виникненню націй за різних умов і на різних континентах. Для Західної Європи — це кінець XVIII ст., який визначається, на думку Андерсона, «...не тільки сходженням епохи націоналізму, а й закатом релігійних способів мислення» [1]. А Хобсбаум звертає увагу на

необхідність отримання правителями нового типу легітимності. За умов послабшання «традиційних гарантів лояльності» [5, с. 134] — династичної легітимності, божественного помазання, історичного права, спадковості правління і релігійної єдності, найбільш привабливим способом вирішення проблеми легітимації влади ставала ідентифікація держави з «народом» чи «нацією». Ці об'єктивні обставини сприяли розвитку й поширенню націоналізму, а той, в свою чергу, формував образ нації.

Принципово інші обставини зумовили формування націй в країнах Азії та Південної Америки. Там цей процес пов'язаний з поширенням колоніалізму і датується тим же періодом [1]. І розглядати його варто в контексті відповіді на питання — чи штучно створюється нація, чи є продуктом природної еволюції суспільства. Якщо штучно, то за допомогою яких механізмів? Хто є суб'єктом формування нації і чого він прагне досягти?

Дослідники дають однозначну відповідь — націю створює держава у власних інтересах. Хобсбаум категорично стверджує: «Нація є соціальне утворення лише за умови її зв'язку з певним типом сучасної територіальної держави, »нації-держави», і розсуджати про нації поза цим контекстом не має жодного сенсу». І додає: «Не нація створює державу, а держава націю».

Андерсон, в свою чергу, наводить дуже красномовний приклад націєтворення в Індонезії, що, окрім релігійного різнобарв'я, налічує близько 3 тисяч островів і понад 100 окремих етно-лінгвістичних груп. В ході реалізації національного проекту «... народи, що мешкають на східному узбережжі Суматри, не тільки близькі за фізичними ознаками. ... народностям західного узбережжя Малайського півострова, а й пов'язані з ними етнічно: мають спільну мову й релігію. Ті ж самі жителі Суматри не мають ні спільної рідної мови, ні спільної етнічності, ні релігії з амбонцями, що мешкають на островах за тисячі миль на схід. Тим не менш, протягом цього століття вони стали сприймати амбонців як братів-індонезійців, а малайців — як іноземців» [1].

Яким же чином було досягнуто таких змін в світосприйнятті цілого народу?

Андерсон стверджує, що цьому сприяли, в першу чергу, школи, через які поширювалась стандартизована й уніфікована знання, інформація і система ієрархій. Але школа сама по собі — лише інструмент, організація навчального процесу. І тут ми впритул наблизились до суті питання:

які саме знання, образи, цінності слід поширювати й пропагувати для створення «уявної спільноти» — нації

Щодо колоніальних держав, Андерсон виокремлює три інститути влади: перепис населення, карту і музей. «Всі три глибоко вплинули на те, як колоніальна держава розглядала в уяві свій домініон — природу людей, якими керувало, географію своїх володінь і легітимність свого походження» [1]. Перепис об'єднував під спільною назвою нації розрізнені етнічні групи; карта окреслювала спільну територію нації; музей був речовим доказом «історичності» нації, її тривалого існування на означеній території.

Ці тези підтверджує й Хобсбаум, але вже стосовно виникнення європейських націй. З андерсонівським інститутом перепису перегукується його теза про те, що зворотнім біком медалі «нації як породження прогресу» була цілком логічна асиміляція дрібних спільнот більш крупними. Що ж до історії походження нації, Хобсбаум вважає, що має місце штучне стимулювання «загостреного відчуття етносу» у відверто расистських формах. Адже протонаціоналізм полегшував процес націєтворення, тому що використовував вже існуючі відчуття й символи протонаціональної спільноти, і був залучений на службу сучасній державі. Дослідник зазначає: «Держави. ...мали всі підстави зміцнювати державний патріотизм за допомогою відчуттів і символів цієї «уявної спільноти», залучаючи їх на свій бік за будь-якої можливості незалежно від того, де й як останні виникли. ... Держави прагнули використовувати все більш потужні механізми впливу на власних громадян, і перш за все початкову школу, щоб впровадити в масову свідомість образ «нації» і її історичної спадщини, виховати відданість їй і об'єднати всіх громадян навколо «країни й прапору», для чого нерідко винаходилися традиції і навіть самі нації» [5, с. 146–147].

До одного з найголовніших інструментів націєтворення, незалежно від історичних, політичних чи географічних обставин, обидва дослідники відносять державну мову і приділяють цьому питанню неабияку увагу. Е. Хобсбаум зазначає: «Нові мови з'являються з новими державами, а не навпаки» [5, с. 101]. Адже мова в зазначеному контексті виконує не тільки комунікативну функцію, а й слугує критерієм ідентифікації, за яким представник нації має бути носієм її мови.

Так, Б. Андерсон наводить велику кількість історичних фактів створення національної мови, що в подальшому стала мовою державною. Угорська, чеська, французька, голандська, німецька, українська мови починалися, на думку дослідника, з друкованих на цій мові видань, які

мали різний зміст. Історичні, художні чи навчальні книжки об'єднувала спільна риса: всі вони були друкованим товаром масового вжитку. Андерсон навіть застосовує визначення «національна друкована мова», підкреслюючи тим самим, що масове поширення її можливе лише за певного рівня індустріального суспільного розвитку. Цього очевидного висновку автор не може оминати і зазначає, що тотальна грамотність — ознака капіталістичного суспільства. Неграмотна аристократія, як добуржуазний пануючий клас, була спроможна забезпечувати власну гегемонію, об'єднуючись «поза мовою, чи, принаймні, поза друкарським станком» [1]. А неписемну буржуазію годі собі навіть уявити. Загальну грамотність зумовили розвиток торгових, виробничих відносин, розвиток державної бюрократії і поява засобів масової інформації. Це призвело до необхідності лінгвістичної уніфікації і в династичних державах старої Європи, і в колоніальних поліетнічних державах Азії. І виконували цю важливу функцію націоналістичні рухи, що об'єднувались за мовною ознакою, а головну роль в них відігравали освічені середні класи, за формулою самого Андерсона, «філологи+капіталісти». Дослідник зазначає: «Поєднання капіталізму й техніки книгодрукарства в точці фатальної різномірності людської мови зробило можливою нову форму уявної спільноти, базисна морфологія якої підготувала ґрунт для сучасної нації» [1].

Логічним розвитком такої уніфікації стало виникнення централізованої й стандартизованої системи шкільної освіти.

Отже, як ми бачимо, на підтвердження конструктивістської теорії походження націй в працях Е. Хобсбаума та Б. Андерсона зібрано велику кількість доказів, заснованих на фактах. Спробуємо відповісти на запитання, чому ж ця спільнота все ж таки видається нам уявною

Чи не стає вона в процесі створення реальним явищем, що об'єктивно існує в часі й просторі

На відміну від етносу, що є природним буттям певної родинно-племенної чи регіональної групи, детермінованим географічним середовищем, кліматом, способом виживання, нація існує не у її взаємодії з природою, а в певному віртуальному світі.

Етнос відповідає всім ознакам соціальної системи, тобто утворює стійку, цілісну єдність інтегрованих елементів, що є самодостатньою. Етнос виконує такі найважливіші функції: адаптації до навколишнього середовища (певний тип ведення господарства); інтеграції, взаємодії своїх членів (встановлення внутрішньої ієрархії); досягнення цілей (розвиток, розширення ареалу етносу); і, нарешті, підтримання системи

(за допомогою традиційних і релігійних норм, вірувань, табу). Нація ж існує не у природному середовищі, а в уяві тих, хто себе з нею ототожнює. Жодної з означених функцій системи вона не виконує, її існування і розвиток забезпечується державою.

Які ж маркери, найважливіші ознаки належності до нації ми розглянули?

Віднесення власного походження до певної уявної спільноти, що ідентифікується через назву (абстракція), політичну карту (схематична абстракція території держави), національну державну мову (уніфікована лінгвістична конструкція), і, нарешті, спільне уявлення про минуле, яке може бути визначене як національний міф. Поширюються і впроваджуються в свідомість національні ознаки за допомогою двох найпотужніших механізмів, що формують картину світу будь-якої людини. Це, насамперед, школа, що передає абстрактні знання і є одним з базових інститутів соціалізації особистості. Другим механізмом є засоби масової інформації. Спочатку друковані, що за індустріальної доби зробили книгу — носія абстрактних знань — товаром широкого вжитку. А потім до цього процесу були залучені радіо, телебачення, інтернет.

Таким чином, можна зробити висновок, що для створення нації (в конструктивістському розумінні цього поняття) наявності тільки держави недостатньо. Необхідною умовою є певний технологічний рівень соціального розвитку, що здатен створювати віртуальний світ і зробити його носії товаром масового вжитку, а також можливість створення, запровадження і підтримання всеохоплюючої уніфікованої системи освітніх закладів. Такі масштабні завдання здатна вирішувати лише держава.

Спробуємо запропонувати своє визначення нації з позицій конструктивістської парадигми: Нація — це створювана державою з метою зміцнення існуючого суспільно-політичного ладу світоглядна модель, що прагне об'єднати різні соціальні групи держави навколо уявного морального ідеалу — національного міфу.

Національний міф є сукупністю історичних фактів, припущень і вигадок, а також їх трактувань і інтерпретацій у певному, вигідному для міфотворців ключі, з метою створення образу величного минулого, морального ідеалу, що має слугувати візерцем для сучасного буття нації і фундаментом її величного майбутнього. Змістовне наповнення національного міфу є результатом свідомої, цілеспрямованої діяльності інтелектуальної еліти суспільства. Така діяльність, зазвичай, заохочується і стимулюється державою у вигляді фінансування і підтримки наукових досліджень і мистецької діяльності.

Саме цей аспект, змістовний, що відіграє в процесі націєтворення суттєву роль, описується в працях Е. Хобсбаума і Б. Андерсона побіжно і недостатньо розкривається. А, відтак, має слугувати напрямком для подальших досліджень феномену нації.

Список використаних джерел:

1. Андерсон Б. Воображаемые сообщества [Электронный ресурс] / Б. Андерсон // Режим доступа: file:///Users/macuser/Downloads/Андерсон_Воображаемые_сообщества.html
2. Здравомыслов А. Г. Этничность в постсоветском пространстве: соперничество теоретических парадигм / А. Г. Здравомыслов, А. А. Цуциев // Социологический журнал. — М., 2003. — №3. — С. 20–50.
3. Радей А. С. Становлення політичної нації: український проект / А. С. Радей // Вісник НТУУ «КПІ»: Політологія, соціологія, право. — К., «Політехніка», 2009. — Вип. 2 — 160. — С. 92–98.
4. Советский энциклопедический словарь. — М.: «Советская энциклопедия», 1981.
5. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 года; [пер. с английского А. А. Васильева]. — С-Пб: «Алетейя», 1995.

Стаття надійшла до редакції 17.01.2014 р.

Радей А. С. Воображаемые общности в концепциях Андерсона и Е. Хобсбаума

Проанализированы классические труды в вопросах создания нации Б. Андерсона и Э. Хобсбаума. Уточнены смысловые отличия терминов «нация» и «этнос», предложено авторское понимание категории «нация».

Ключевые слова: нация, этнос, примордиализм, конструктивизм, государство.

Radey A.. Imagined or fictitious communities according to B.Anderson and E.Hobsbaum

Offers an analysis of B.Anderson's and E.Hobsbaum's ideas as to creation of nations as given in their classical works. Semantic differences are studied between the terms of «nation» and «ethnos» (ethnic community) and the author's interpretation is put forward of the idea of nation.

Keywords: nation, ethnic, primordialism, constructivism, state.